

**PARTIYAVIY TIZIMLARNING QIYOSIY TAHLILI
(MARKAZIY OSIYO MISOLIDA)**

T.B.Abdullaeva

*Yoshlar muammolarini o'rganish va istiqbolli
kadrlarni tayyorlash instituti doktoranti,
takhmina.abdullaeva02@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Siyosiy partiyalar jamiyatni harakatga keltiruvchi asosiy siyosiy kuch hisoblanishi talqin etilgan. Zero, parlamentarizmning rivojlanib borishi siyosiy partiyalar o'rtasida sog'lom siyosiy raqobatni vujudga keltiradi. Bu esa jamiyatimizda saylov erkinligi, so'z erkinligi, ovozlarni halollik bilan sanash, ijtimoiy fikrdan bahramand bo'lish, ijtimoiy manfaatlar integratsiyasi hamda erkin, demokratik saylovlarda siyosiy kuchlar raqobati kabi qat'iy tizimlarning shakllanishiga zamin yaratadi.

Kalit so'zlar: ikki partiyalik, ko'p partiyalik, davlat, jamiyat, huquq, saylov, parlament, millat, demokratiya, mafkura, prinsp, konstitutsiya, madaniyat, islohot, Markaziy Osiyo.

Markaziy Osiyodagi davlatlaridagi partiyaviy tizimlarini solish, o'xshashlik va farqli jihatlarini tahlil qilishidan avval ikki va ko'p partiyalik tizimning farqi xususida fikrlarni bayon qilib o'tish lozim.

Ko'ppartiyaviy tizim va ikki partiyaviy tizim siyosiy partiyaning turli modellarini ifodalaydi, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlar, dinamika va ta'sirlar bilan tavsiflanadi. Ko'ppartiyaviylikni ikki partiyaviy tizimga farqli tomonlarini tahlil qilish siyosiy raqobat, vakillik va boshqaruv nuqtai nazaridan tub farqlarni ochib beradi.

1. Siyosiy plyuralizm va vakillik:

Ko'ppartiyaviylik tizimida siyosiy plyuralizm turli mafkuralar, manfaatlar va saylov okruglarini ifodalovchi bir nechta siyosiy partiyalarning mavjudligi orqali rivojlanadi. Fuqarolar o'z ovozlarni berishda keng imkoniyatlarga ega bo'lib, ularga o'z qadriyatlarini va ustuvorliklarini eng yaxshi aks ettiruvchi partiyalar bilan birlashishga imkon beradi.¹ Ko'plab partiyalarning mavjudligi siyosiy munozaralar, siyosiy munozaralar va saylov raqobatining boy gobelenini ta'minlaydi, demokratik faollik va vakillikni oshiradi.

Boshqa tomondan, ikki partiyali tizim ikki hukmron partiya ichida hokimiyatni birlashtirish orqali siyosiy ko'plikni cheklashga intiladi. Fuqarolar saylov qutisida hali

¹ "Политический плюрализм и многопартийные системы" - Автор: Владимир Иванович Крылов.

ham tanlov qilishlari mumkin bo'lsa-da, tizimning ikkilik tabiati ko'pincha siyosiy mafkuralar va siyosat alternativlarining cheklangan spektriga olib keladi. Bu ikki mustahkam partiyaning hukmronligi tufayli o'zini chetga surib qo'ygan saylovchilar o'rtasida saylov huquqidan mahrum bo'lish tuyg'usini keltirib chiqarishi mumkin, bu fikr va vakillik xilma-xilligini bo'g'ib qo'yishi mumkin².

2. Saylov raqobati va qarorlar qabul qilish:

Ko'ppartiyaviylik tizimida saylov raqobati raqobatlashuvchi partiyalar, ittifoqlar va saylov strategiyalarining dinamik o'zaro ta'siri bilan tavsiflanadi. Partiyalar murakkab siyosiy muhitlarni bosib o'tishlari, koalitsiyalar qurishlari va saylovlardagi g'alabalarni ta'minlash va boshqaruv koalitsiyalarini tuzish uchun siyosiy murosaga kelishlari kerak. Partiyalarning ko'pligi siyosiy plyuralizm muhitini rivojlantiradi, innovatsiyalarni, moslashuvchanlikni va o'zgaruvchan ijtimoiy imtiyozlarga javob berishni rag'batlantiradi³.

Aksincha, ikki partiyali tizim ko'pincha saylovchilarga ikkita asosiy partiya o'rtasida ikkilik tanlovni taqdim etish orqali saylov dinamikasini soddalashtiradi. Bu saylovchilar uchun qarorlar qabul qilishni soddalashtirishi mumkin bo'lsa-da, qutblanish, blokirovka va nol yig'indisi siyosatga olib kelishi mumkin, ayniqsa, yaqindan bahsli saylovlarda. Tizimning g'olib bo'lgan tabiati partiyalarni bo'luvchi taktika, salbiy kampaniya va mafkuraviy qat'iylikni qo'llashga undaydi, bu esa partiyalar bo'ylab konsensus o'rnatish va hamkorlikka putur etkazishi mumkin.

3. Boshqaruvdagi nazorat va muvozanatlar:

Ko'ppartiyaviylik tizimida boshqaruv koalitsiya tuzish, konsensusga intilish va turli siyosiy ishtirokchilar o'rtasida hokimiyatni taqsimlash bilan tavsiflanadi.⁴ Tomonlar boshqaruvchi ko'pchilikni shakllantirish, siyosat kun tartibini muhokama qilish va murakkab qonunchilik jarayonlarini boshqarish uchun hamkorlik qilishi kerak. Konsensusga erishish zarurati murosaga, hisobdorlik va oshkoralik madaniyatini rivojlantiradi, siyosiy tizimda nazorat va muvozanatni kuchaytiradi.

Bundan farqli o'laroq, ikki partiyali tizim hokimiyatni bir partiya ichida to'plashi yoki ko'pchilik hukmronlik davrining almashinishi uchun sharoit yaratishi mumkin.⁵ Bu hal qiluvchi boshqaruv va siyosat ravshanligiga olib kelishi mumkin bo'lsa-da, nazoratsiz ijro hokimiyati, partiyaviy qutblanish va g'olib barcha natijalarni olish xavfini ham tug'diradi. Kuchli nazorat va muvozanatning yo'qligi institutsional javobgarlik, hokimiyatlar bo'linishi va demokratik me'yorlarga putur etkazishi mumkin, bu esa demokratik institutlarga bo'lgan jamoatchilik ishonchini yo'qotishi mumkin.

² "Central Asia: A Political History" by Olivier Roy

³ "Политическое представительство и демократия: Теория и практика" - Автор: Роман Лазарев.

⁴ "Многопартийные системы: Теория и практика" - Автор: Андрей Владимирович Макаров.

⁵ "Политическая партия как институт представительства" - Автор: Андрей Васильевич Коротаев.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ko'ppartiyaviylik va ikki partiyaviy tizim siyosiy partiyaga qarama-qarshi yondashuvlarni ifodalaydi, ularning har biri o'zining kuchli, zaif tomonlari va demokratik boshqaruvga ta'sir ko'rsatadi. Ko'ppartiyaviylik tizimi siyosiy plyuralizm, vakillik va konsensusga erishishni ta'minlasa, ikki partiyaviy tizim saylov siyosatida soddalik, ravshanlik va qat'iylikni ta'kidlaydi. Turli siyosiy kontekstlarda demokratik qadriyatlar, fuqarolar ishtiroki va sezgir boshqaruvni ilgari surishda ularning samaradorligini baholash uchun ushbu tizimlarning nuanslarini tushunish juda muhimdir. Pirovardida, ko'ppartiyaviylik va ikki partiyaviy tizim o'rtasidagi tanlov mamlakatning siyosiy manzarasi va demokratik taraqqiyotga intilishlarini shakllantiruvchi tarixiy, madaniy va institutsional omillarga bog'liq.

Ana endi bevosita **Markaziy Osiyo** davlatlaridagi partiyaviy tizimlarni solishtirish, o'xshashlik va farqli tomonlarini tahlil qiladigan bo'lsak, dastlab aytib o'tish kerakki, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekistonni o'z ichiga olgan Markaziy Osiyo turli tarixiy, madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida shakllangan murakkab siyosiy muhitni taqdim etadi. Bu mamlakatlardagi partiya tizimlarini tushunish ularning o'ziga xos yo'nalishlari, institutsional asoslari va siyosiy dinamikasini o'rganishni o'z ichiga oladi.

Partiya tizimlarini taqqoslash:

1. **Qozog'iston:**

- Qozog'istonning partiyaviy tizimi prezident Nursulton Nazarboyev boshchiligidagi 2006-yildan 2022 yilgacha "Amanat" deb nomlangan, keyinchalik nomi o'zgartirilgan hukmron partiya "Amanat"ning hukmronligi bilan ajralib turadi. "Amanat" parlamentda ustunlikka ega, muxolifat partiyalarining o'z gegemonligiga qarshi chiqish uchun o'rinlari cheklangan⁶.

- Qozog'istonda bir nechta siyosiy partiyalar mavjud bo'lsa-da, ular siyosiy erkinliklarni cheklash, ommaviy axborot vositalarini senzura qilish va saylovlarni manipulyatsiya qilish bilan ajralib turadigan cheklangan siyosiy muhitda ishlaydi.

- "Amanat"ning hokimiyat monopoliyasi avtoritar tendensiyalarning saqlanib qolayotganini va haqiqiy siyosiy raqobatning yo'qligini ta'kidlaydi.

2. **Qirg'iziston:**

- Qirg'iziston tez-tez rejim o'zgarishi, xalq qo'zg'olonlari va raqobatli saylovlar bilan ajralib turadigan notinch siyosiy manzarani boshidan kechirdi.⁷

- Qirg'izistonda partiyaviy tizim tarqoq, ko'plab siyosiy partiyalar hokimiyat va vakillik uchun kurashmoqda. Koalitsiyalar tez shakllanadi va tarqab ketadi, bu siyosiy ittifoqlarning ravonligini va hukmron partiyalarning yo'qligini aks ettiradi.

⁶ https://kzaif.kz/politic/dominirovat_ne_znachit_pobezhdad

⁷ <https://www.hrw.org/ru/news/2020/10/12/prolonged-political-crisis-kyrgyzstan-puts-rights-risk>

- Qirg'izistonda bir nechta partiyalarning mavjudligi, beqarorlik va boshqaruv bilan bog'liq muammolarga qaramay, saylov raqobati, siyosiy plyuralizm va fuqarolarning faolligiga yordam beradi.

3. *Tojikiston:*

- Tojikiston partiya tizimida prezident Imomali Rahmon boshchiligidagi Xalq demokratik partiyasi hukmron. Partiya davlat institutlari, ommaviy axborot vositalari va saylov jarayonlari ustidan mutlaq nazoratga ega.

- Muxolifat partiyalari hukmron partiya hokimiyatiga qarshi chiqish va demokratik muqobil variantlarni ilgari surish imkoniyatlarini cheklab, jiddiy cheklovlar va ta'qiblarga duch kelmoqda.

- Tojikiston partiya tizimi avtoritar boshqaruv, mijozizm va cheklangan siyosiy erkinliklar bilan tavsiflangan markazlashgan boshqaruv modelini aks ettiradi.⁸

4. *Turkmaniston:*

- Turkmanistonning partiyaviy tizimi prezident Gurbanguli Berdimuhamedov va uning Demokratik partiyasi davrida hokimiyatni avtoritar tarzda birlashtirishi bilan o'ziga xosdir.

- Siyosiy plyuralizm deyarli yo'q, chunki muxolifat partiyalari ta'qiqlangan, mustaqil ommaviy axborot vositalari esa qattiq cheklangan. Demokratik partiya prezidentning avtokratik boshqaruvini qonuniylashtirgan rezina shtamp sifatida xizmat qiladi.

- Turkmanistonning partiyaviy tizimi bir partiyaviylik hukmronligining timsoli bo'lib, u erda muxolifat bostiriladi. Ayrim manbalarga ko'ra, siyosiy muxoliflar ta'qib qilinib, surgunga duchor qilinadi.

5. *O'zbekiston:*

- O'zbekistonning partiyaviy tizimi liberallashtiruvchi islohotlarni davom ettirgan, siyosiy plyuralizm uchun maydon ochib bergan Prezident Shavkat Mirziyoyev davrida jiddiy o'zgarishlarni boshdan kechirdi.⁹

- Ilgari Prezident Islom Karimov rahbarlik qilgan O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi siyosiy maydonda ustun mavqeni saqlab kelmoqda¹⁰. Biroq, yangi partiyalar paydo bo'ldi, bu esa katta siyosiy raqobat va vakillikka o'tishdan dalolat beradi.

- O'zbekistonning partiyaviy tizimi avtoritarizmdan ko'proq qamrab oluvchi va raqobatbardosh siyosiy muhitga o'tishni, garchi siyosiy repressiyalar va inson huquqlarining poymol etilishi bilan bog'liq ayrim kichik muammolarga qaramay, o'zini aks ettiradi.

O'xshashlik va farqlar:

⁸ "Ruling Soviet Eurasia" by Archie Brown

⁹<https://daryo.uz/2019/08/22/shavkat-mirziyoyev-ozbekistonda-faoliyat-yuritayotgan-siyosiy-partiyalar-rahbarlari-bilan-uchrashdi>

¹⁰ <https://kun.uz/uz/news/2018/11/27/ozlidepning-utgan-15-jillik-faoliati-sarisob-kilindi>

- *Avtoritar tendensiyalar*: Markaziy Osiyo mamlakatlarida partiyaviy tizimlar ko'pincha hokimiyatning markazlashuvi, o'zgacha fikrni bostirish va siyosiy erkinliklar cheklanganligi bilan tavsiflangan avtoritar tendensiyalarni aks ettiradi.

- *Hukmron partiyalar*: Markaziy Osiyoning ko'pgina davlatlari davlat institutlari, saylov jarayonlari va ommaviy axborot vositalari orqali sezilarli nazoratga ega bo'lgan hukmron partiyalar tomonidan boshqariladi.

- *Zaif muxolifat*: Markaziy Osiyodagi muxolifat partiyalari tizimli to'siqlarga duch kelmoqda, jumladan, qonuniy cheklovlar, ta'qiblar va qo'rqitish, ularning hukmron elitaga qarshi chiqish va demokratik alternativlarni ilgari surish imkoniyatlarini cheklash.

- *Parchalangan partiyaviy tizimlar*: Markaziy Osiyoning ayrim mamlakatlarida hokimiyat uchun raqobatlashayotgan bir nechta siyosiy partiyalar bilan parchalangan partiyaviy tizimlar namoyon bo'lsa, boshqalari bir partiyaviy hukmronlik va cheklangan siyosiy plyuralizm bilan ajralib turadi.

Markaziy Osiyo mamlakatlaridagi partiya tizimlari tarixiy meros, siyosiy institutlar va ijtimoiy-iqtisodiy dinamikaning murakkab o'zaro ta'sirini aks ettiradi. Avtoritar boshqaruv, hukmron hukmron partiyalar va o'zgacha fikrni bostirish nuqtai nazaridan o'xshashliklar mavjud bo'lsa-da, siyosiy rivojlanish va rejim dinamikasining xilma-xil traektoriyalarini aks ettiruvchi farqlar ham ko'p. Markaziy Osiyodagi partiyaviy tizimlarning nozik jihatlarini tushunish mintaqadagi demokratik islohotlar, boshqaruv samaradorligi va siyosiy barqarorlik istiqbollari baholash uchun zarur. Demokratik plyuralizm, qonun ustuvorligi va inson huquqlariga hurmatni ilgari surish bo'yicha sa'y-harakatlar Markaziy Osiyo mamlakatlarida inklyuziv va mas'uliyatli boshqaruvni rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "The Rise and Fall of Communism in Central Asia and Mongolia" by Jacob W. Kipp
2. Jalilov A., Muhammadiev U., Jo'raev Q va boshqalar. Fuqarolik jamiyati asoslari: o'quv qo'llanma. Toshkent, 2015. B198-199.
3. Bekov I.R., Abbosxojayev Sh.A. Siyosiy partiyalar va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi. – T.: "O'zbekiston", 2007. B.5.
4. "Political Parties in Central Asia: The Challenge of Democratization" edited by Mariya Y. Omelicheva
5. Mirziyoyev Sh.M. Parlamentimiz haqiqiy demokratiya maktabiga aylanishi, islohotlarning tashabbuskori va asosiy ijrochisi bo'lishi kerak. Prezident Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalar hamda O'zbekiston ekologik harakati vakillari bilan videoselektor yig'ilishidagi maruzasi // Xalq so'zi, 2017 yil 13iyul.